

Proeve van een Inleiding tot het drug- en medicijngebruik in het 19e-eeuwse Nederland

Hoewel Nederland een zeer vooraanstaande plaats inneemt in de geschiedenis van de medische wetenschap heeft dit tot nu toe nog niet mogen leiden tot een medico-historische traditie. Een goede uitzondering daargelaten (1) staat de (her)uitgave van medico-historische werken nog in haar kinderschoenen.

Nog treuriger is het gesteld met de studie van het medicijn- en apotheekwezen. Niet één werk is er verschenen dat een redelijk overzicht geeft van de ontwikkeling van de medicatie, de receptuur of de ordening en de inrichting van het apotheekwezen. In de ons omringende landen kan men inmiddels reeds lang teruggrijpen op belangrijke standaardwerken (2).

Sedert de medische wetenschap zulk een belangrijke ontwikkeling doormaakte als in de negentiende eeuw - men denke aan het optreden van bijvoorbeeld de injectie-naald, de vervolmaking van de narcose, de röntgen-stralen (3) - bleef ook medicijnkunde niet achter. In de loop van de negentiende eeuw ontwikkelde de geneesmiddelen-toediening zich van een puur speculatieve tot een op wetenschappelijke grondslagen stoelende kunde. Het is schier onvoorstelbaar dat in nauwelijks een halve eeuw zuiver toverartsenijkundige middelen als bijvoorbeeld bevergeil (tegen podagra, een soort jicht) en kreeftsoogen met rode koraal poeder (tegen tandbederf), werden vervangen door in laboratoria ontwikkelde en geteste geneesmiddelen. Met de ontwikkeling van de niet of minder verslavende pijnbestrijders aan het einde der negentiende eeuw werd de moderne chemotherapie ingeluid. Wij behoeven slechts te wijzen op de niet-verslavende Aspirine, de ontwikkeling in de zeventiger jaren van het chloralhydrat, een der eerste minder verslavende slaapmiddelen, etc. Vanaf dat moment zou de ontwikkeling stormachtig zijn. De syfilis kon na 1910 bestreden worden met Salvarsan, de ontwikkeling van de moderne tranquillizer tenslotte - ingeluid met Librium, maart 1960 - lijkt eerder een begin dan een einde. (4)

Indien wij nu de ontwikkeling van het medicijngebruik in Nederland beschouwen, dan verschilt het beeld niet van dat in Frankrijk, Engeland of Duitsland. De morbiditeit, waarmee hier bedoeld wordt het aantal zieken en ziektes, was hoog; niet alleen door de slechte hygiënische omstandigheden, maar eerder nog door het gebrek aan kennis, therapie en vooral het gemis aan juiste preparaten of medicijn-

nen. Een voorbeeld: op het moment dat Baudelaire (5) en Maupassant (6) door hun arts was medegedeeld dat zij aan een venerische aandoening leden, konden zij redelijkerwijs weten dat hun een vreselijk ziekteverloop te wachten stond, het uiteindelijk optreden van volkomen geestelijke onmacht en tenslotte de dood. Heine heeft ons hieraangaande uitvoerig bericht. (7) Deze drie auteurs konden nog geen baat vinden bij het Salvarsan of verantwoorde pijnbestrijders (zie boven). Het zal ons dan ook geenszins verwonderen dat zij hun toevlucht moesten nemen tot de toen beschikbare narcotica. Niet veel anders bleef hen over dan doses van het een of andere opiaat.

Overzien wij het leven en werk van de drie genoemde schrijvers, dan valt het een en ander op. Een zware ziekte als de syfilis, gepaard gaande met omvangrijk psychisch disfunctioneren, om hier maar te zwijgen over de fysieke narigheden, heeft zonder twijfel invloed op het literair-kreatief proces. Het gebruik van sederende (rustgevende) en op de eerste plaats euforiserende middelen als opium of morfine heeft zonder enige twijfel invloed op de vorm, inhoud en hoedanigheid van een literaire tekst. (8) Uitgaande van de invloed van zekere geneesmiddelen op het literair-kreatief proces - of zij nu zijn voorgeschreven door geneesheer of op eigen indicatie van de auteur worden gebruikt - en ons realiserende welke omvang het gebruik in de 19e eeuw heeft gehad - lijkt een onderzoek naar het bovengenoemde uiterst zinvol. zoals de literatuurwetenschap gebaat bleek bij de hulp van disciplines als de computerkunde, de psycholinguïstiek etc., zo zal zij ook met vrucht gebruik kunnen maken van de psychofarmacohistorie.

De psychofarmacohistorie is de leer van de geschiedenis van het geneesmiddelengebruik en wel van die geneesmiddelen en alle andere stoffen van dierlijke, plantaardige en synthetische oorsprong die een mens tot zich kan nemen of toegediend krijgt die een directe of indirecte invloed hebben op zijn psychisch functioneren. Het is hier niet de plaats om uitvoerig in te gaan op de discussie over wat nu precies een psychofarmacon of een drug is. Wij verwijzen daarvoor naar elders. (9)

Het psychofarmacon - van nu af "drug" te noemen, daar deze term het meest geaccepteerd wordt - bevatte in de 19e eeuw niet zelden dezelfde werkzame stof als nu; toch was het van samenstelling en dosering in de meeste gevallen heel verschillend van hedendaagse preparaten. Kennen wij tegenwoordig het heroine-gebruik van de subcultuur als het toonaangevend gebruik, in de periode waarover wij spreken werden papaver-extracten gebruikt, met toevoeging van verschillende stoffen, aangelengd met wijn of alcohol; meer of minder zuivere opium of het derivaat daarvan: de morfine. Weliswaar was de dosering per keer dikwijls lager dan bij een willekeurige morfinist nu, maar de frekwentie was beduidend veel hoger. De Nederlandse dichter Willem Bilderdijk gebruikte jarenlang minstens 13 milligram morfine per dag, een niet geringe dosis, vooral gezien de toenmalige voeding en stand van geneeskundige begeleiding. De Engelsman De Quincey kwam tot 12.000 druppels laudanum per dag. (10)

Laudanum was het meest geliefde opiumpreparaat, zowel in Engeland als in Frankrijk. Het bevatte minimaal 1% morfine. Overigens kon dit, en soortgelijke mengsels, nog tot 1940 in Nederland ruim worden voorgeschreven. (11) Desalniettemin werd opium in het romantische Nederland hoofdzakelijk in pilvorm genomen - bijvoorbeeld in het geval van Bilerdijk. Hoewel de injectienaald, naar men aanneemt, in 1853 werd uitgevonden, kwam zij pas omstreeks de eeuwwisseling in zwang. (12) Het roken van opium heeft in westerse culturen nauwelijks meer dan een ceremoniele functie gehad. (13)

Een in onze cultuur reeds sedert mensenheugenis algemeen aanvaarde drug als de alcohol werd in de 19e eeuw in de vorm van velerlei dranken in verschillende bereidingen gebruikt. Het gebruik was algemeen, groot, en over alle lagen van de bevolking verspreid. Als stelregel bij ieder druggebruik kunnen wij hanteren: hoe groter het gebruik van een bepaalde drug, hoe groter de diversiteit. Zo kan dan ook alleen al in de *Camera Obscura* een hoeveelheid dranken aangetroffen worden, die men in menige hedendaagse roman nimmer zal vinden. Port, wat heden bepaald een exclusievere drank is, was in de 19e eeuw algemeen. Kandeel, Bisschopswijn, Punch, Oranjebitter en Eggnog waren toentertijd algemeen geconsumeerde dranken, die heden op zijn hoogst nog uit nostalgische beweegredenen worden ingenomen. Combinaties tussen kruiden en alcohol waren ook zeer geliefd; dikwijls hadden zij een zeer hevige werking, zoals bijvoorbeeld Absinthe. (14)

Koffie was zeer algemeen. De variëteits-keuze was groter. Daar de koffie altijd zwart genuttigd werd en het een zeer sterk aftrekkel betref, was er eerder van een "drogerend" effect sprake dan heden. Bekend is het overmatig koffie-gebruik van Balzac. (15) Doch ook E.T.A. Hoffmann en Voltaire waren buitensporige gebruikers. Van Deyssel klaagt al heel vroeg over het effect van koffie. (16)

Het thee-gebruik in Nederland is lang voorbehouden geweest aan de hogere standen. Hoewel men in het algemeen zeer zware soorten thee gebruikte, te vergelijken met het recent weer in zwang geraakte Gun-Powder, kan men van het gebruik toch niet al te hoog effect verwachten. Van Deyssel daarentegen spreekt toch van een "eile opgewondenheid" na het gebruik van thee. (17) Helvetius van den Bergh schrijft aan Potgieter op 23 juli 1842: "het [doet] mij leed dat Jufv. Toussaint zoo zenuwachtig is. Ça passera; maar zij moet zich niet te veel inspannen. Ik heb eens van Betsy Hasebroek gehoord dat zij zulk een dolle liefhebster van thee drinken is. Zeg v.d. Brink dat hij de hand aan de tuit houde, want niets enerveert meer dan het misbruik van dit Chineesch, thans Javaansch product." (18) Deze mededeling over de romanciëre Truida Bosboom-Toussaint moge het bewijs zijn van de toenmalige thee-sterkte. Opgewondenheid door de huidige thee veroorzaakt, is bijkans onmogelijk.

Een betrekkelijk raadsel in Nederland blijft het gebrek aan enige "haschisch-traditie". Uiteraard kan de Franse traditie licht verklaard worden uit het verbouwen van het cannabis-kruid in de toenmalige Noordafrikaanse kolonies. Het kruid werd in Nederlands Indië en Suriname echter ook verbouwd en gebruikt. Tevens waren er intensieve contacten met de Franse kring van haschisch-gebruikers. In een brief van Arnold Aletrino aan Frederik van Eeden (19) lezen wij "Informeer voor me naar hachchiz. In de rue de Richelieu en op de place Vendôme is een parfumerie turque daar zullen ze 't je wel kunnen geven. Ik wil droomen en weg zijn en altijd vizioenen hebben van Parijs...". Zelfs een figuur als Pieter van der Meer de Walcheren maakt gebruik van een haschisch-preparaat. Hij beschreef zijn experimenten in zijn dagboek en begint de beschrijving met "Onze haschisch-proefneming had zéér treurige gevolgen kunnen hebben...". Uiteindelijk valt het wel mee en vindt hij zijn ervaringen "wonderlijk". De hier bedoelde séance vond plaats te Parijs in 1909. (20) Menige schrijver in de 19e eeuw blijkt bekend te zijn met de haschisch; het gebruik komt echter zelden voor. Het is heel goed mogelijk dat de bekendheid met de haschischroes uit lecturen voortkomt: bijna iedere lettré moet kennis hebben genomen van de beschrijving der haschisch-ervaringen van Baudelaire, Nerval e.a.. (22) Hetzelfde gebrek aan ervaring en beschrijving treedt in Engeland op. De literaire haschisch-generatie komt daar ook niet eerder naar voren dan na de tweede wereldoorlog met de zgn. Beat Generation. (Hier ten lande Vinkenoog, Vaandrager e.a.)

Een laatste categorie van druggebruik is, grofweg genomen, die der synthetische middelen. Zoals reeds gezegd treden deze middelen niet eerder op dan aan het einde der eeuw. Na het chloralhydrat volgde een niet aflatende stroom van nieuwe preparaten. (21) Vooral Broomkali en Chloralhydrat zijn in Nederland zeer en vogue én effectrijk gebleken. Een zeer frekwent gebruik vinden wij bijv. bij Van Deyssel. (16)

Wij zouden gemakshalve kunnen aannemen dat het gebruik van de tot hier toe genoemde middelen voorbehouden was aan de "artistieke kring". Het gebruik is immers heden nog tamelijk deviant; drank, thee en koffie uiteraard daargelaten. Het opiaat-gebruik echter stelt men zich, en niet ten onrechte, eerder voor bij een hoofdstedelijk kraakpandbewoner of een wat "artistiekerig type", dan bij een gerenommeerd auteur. Twee opmerkingen hierover. Op de eerste plaats was het gebruik eertijds vrij, dus met geen enkele straf bezwaard. Mocht een auteur met een zekere maatschappelijke status al het een of ander gebruiken, hij zou zich wel wachten het in grote kring bekend te laten worden. Op de tweede plaats was het gebruik zonder meer noodzakelijk voor personen die pijn leden. Kiespijn kon niet bestreden worden met Aspirine; dit bestond nog niet. Een adequaat middel was laudanum. Piet Paaltjens zong in 1848 al over kiespijn: "Wat helpt laud'num en creosoot?". (23) Dat een week kiespijn een week laudanum-gebruik impliceerde en daardoor - vanwege de bijna

onvermijdelijk volgende verslaving - een langdurig gebruik, is wellicht de belangrijkste konklusie over het negentiende eeuwse medicijnverstreckende systeem. Reeds Marx wijst op de gruwelijke toestand in Engeland waar talloze kinderen stierven aan opiumbevattende slaappmiddelen die door de ouders werden toegediend. (24) Het aantal bij de geboorte reeds verslaafde kinderen of aan de opium en drank verslingerde pubers was ontstellend groot. (25) Hebben enkelen de laatste jaren de neiging te spreken van "onze verslaafde maatschappij", vergeleken bij het negentiende eeuwse Europa is het probleem heden marginaal.

Het lijkt ons belangwekkend een onderzoek in te stellen naar het gebruik van de diverse middelen in Nederland. Het is treurig dat niet alleen de stand van medico-historisch onderzoek in Nederland bedroevend is; zelfs statistieken over de volksgezondheid ontbreken of zijn niet uitgegeven. Men heeft zich indertijd, lijkt het, uitsluitend op statistieken betreffende opium of drank toegelegd om de accijnzen te kunnen berekenen. Uit sociaal-geneeskundig oogpunt (morbiditeits/letaliteits-studie) heeft men dit nagenoeg nagelaten. Inzake Engeland of Frankrijk kan men gemakkelijk het gebruik van bepaalde middelen in een willekeurig grote stad nagaan. Hierover verschenen studies, rapporten of er werden aanbevelingscommissies opgericht. De treurige stand van zaken in Nederland kan men aanschouwen in de studie van Verdoorn over het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw, om maar te zwijgen over de situatie zelf! (26)

Hoe was het gebruik in Nederland? Het tabaksgebruik hebben wij nog niet eerder genoemd. Hoewel wij menen dat heden het gebruik eerder een maatschappelijk probleem is dan een verslavingsprobleem, valt het niet te ontkennen dat er sprake is van een drug-behoefte. Men kan de behoefte beschouwen als een middel tot het afreageren van spanning (een sedativum dus: een rustgevend middel) of als een opwekkend middel ("pep"). In de vorige eeuw gold dit dubbel-effect veel sterker. Het tabaksgebruik betrof toen ook juist de zwaardere soorten. Reeds in 1719 konstateert een zekere J.G.H. in ons land een overvloedig gebruik: "Denen Holländern/ als welke grosse Phlegmatici sind/ hat die Natur sonderlich eingegeben/ den Toback zu lieben/ damit ihre grosse Feuchtigkeit hierdurch abgeföhret/ und das Geblühte rein erhalten werde. Ja es ist das Tobackschmauchen so gemein: dass auch die Bauermägde/ wenn sie des Tages Last unt Hinze getragen/ sich mit diesem kräftigen remedio erquicken." (27) Dit citaat op zijn juiste waarde schattende, dienen wij inderdaad te geloven aan een "opwekkend" effect. Het kan zeer wel mogelijk zijn dat het eeuwenlange gebruik van tabak de mensheid resistent heeft gemaakt voor uitzonderlijke effecten. Het is niet zonder betekenis dat in vroeger eeuwen roken en koffiedrinken met de dood bestraft werd: men heeft ongetwijfeld effecten waargenomen die wij - door de mondiale acceptatie en gewoontevorming - niet meer kennen. Wij hoeven slechts te wijzen op de ongewone gedragingen die de haschisch-ge-

bruiker 15 jaar geleden vertoonde - toen het gebruik uitzonderlijk mocht heten- in tegenstelling tot het weinig opvallend gedrag dat men heden bij een willekeurige 'roker' waarneemt. Een vliegvakantie heeft immers niet meer dezelfde valentie als de eerste luchtreis van Wright. Vergeleken bij het buitenland zijn de Nederlanders lang forse rokers gebleven. Tezamen met Engeland hebben wij het roken al heel snel tot cultus verheven. (28) Het zal velen misschien verbazen dat het tabaksgebruik in 1850 niet veel lager was dan in 1970 (dit geldt voor heel Europa). (28) Tussen de beide wereldoorlogen was het gebruik betrekkelijk laag. Vanaf de Beurscrisis tot aan de Bevrijding in 1945 steeg het gebruik voortdurend. Het lijkt ons in deze niet te ver gevoerd het tabaksgebruik gekoppeld te zien aan sociaal-maatschappelijke omstandigheden. Een zelfde grafiek treft men bij alcohol. Verhoogd (drug)gebruik als reagens op maatschappelijk-politieke omstandigheden is een zeer evidente zaak. De alcohol-grafiek wordt echter enkele malen "verstoord" door de verhoging van accijns. Ten tijde van de Beurskrach in 1929 (en daarna) zien wij echter zowel een aanmerkelijke drank- als alcohol-stijging. (28)

Zoals reeds gezegd was het koffiegebruik aanmerkelijk hoog. Het was een intensief gebruik, zowel in de frequentie als in de sterkte. Koffie en tabak waren goedkoop; men kon het betrekken uit de eigen kolonies. Koffie werd algemeen gedronken, beduidend meer dan heden. (29) In de loop van de eeuw steeg het gebruik van koffie, thee en tabak voortdurend. (30) Bier was in vergelijking tot jenever, koffie en tabak onbetaalbaar. (31) In de vorige eeuw was het gewoonte, de hele dag koffie klaar te hebben - net zoals nu nog in agrarische milieus. Misschien laat het koffiegebruik zich enigszins vergelijken met de huidige, wijdverspreide gewoonte van de ochtend-, de middag-, de avond-, en de etc.- sherry. (32) Tekenend zijn de volgende cijfers: in 1855 besteedde een gezin van 5 personen per week een veertiende gedeelte van het inkomen aan koffie, thee, suiker en tabak; in 1897 gaf een gezin van 8 personen iets meer dan een achtste gedeelte daaraan uit (met inbegrip van zout). (33)

Het best (minst slecht) bestudeerde gebruik in de vorige eeuw betreft alcohol. In 1840 dronk men in Nederland per persoon per jaar 10 liter drank van 50% alcohol. In 1900 was dat 8½ liter, ondanks de accijnsverhoging van 600% vergeleken met 1840! (34) Aan jenever (35%) dronk men in het topjaar 1877 14 liter de man! Heden - hoewel niet gering - drinken wij bijna 10 liter per jaar. (35)

Het algemene dagelijks alcoholgebruik per gram is van 1875 tot 1970 met 7 gram gestegen (pure alcohol). Was het aantal excessieve drinkers in ons land in 1875 5½% van de bevolking, in 1970 daalde dit tot 3%. Onder een "excessieve drinker" verstaan we iemand die meer dan 80 gram pure alcohol per dag drinkt. Het aantal "alcoholoci" (120 gram of meer) daalde van 3 naar 2%. Het vermoeden is gewettigd dat wij in de jaren tachtig van onze eeuw het 19e eeuwse gebruik zullen evenaren. (36)

Aangaande het opium-gebruik in Nederland is nagenoeg niets bekend. Tenminste, er is geen enkele publikatie van belang over geschreven. Behoudens de talloze bewijsplaatsen van literair gebruik in 19e eeuwse bronnen (brieven, dagboeken, berichten, romans etc.), kunnen de toenmalige regeringspublicaties betreffende de opiumregie (d.i. de wettelijke regeling van de opiumteelt, handel en belasting) een tipje van de sluier oplichten. Alleen al de pacht op de opiumteelt bracht het gouvernement in Java en omliggende eilanden in 1900 7.255.673.TOENMALIGE guldens op. 1/6 mochten de telers behouden voor eigen gebruik; waar het 5/6 gedeelte heen ging laat de nodige speculaties toe. (37) Over de ontstellende omstandigheden van het gebruik in Indië heeft De Mol van Otterloo ons uitvoerig bericht. (38) De enorme inkomsten uit het opiumgebruik hebben Nederland (en Engeland) dan ook in den beginne niet erg enthousiast doen zijn voor een reglementering cq. verbod van de opiumteelt en -handel. (39)

Tot aan het begin van onze eeuw was de handel in opium in Nederland nagenoeg vrij. Tot ver in de negentiende eeuw kon het algemeen en zonder recept worden verstrekt; dikwijls maakte men zijn eigen recept en bepaalde naar believen de dosis werkzame stof. (40) Dat de recepten die Bilderdijk gebruikte allemaal bewaard zijn gebleven (enkele zijn er gepubliceerd) (41) is niet alleen historisch van belang, het is ook zeer verhelderend. Hij is in de negentiende eeuw de enige auteur wiens medikatie en medicijngebruik wij met een redelijke volledigheid kunnen rekonstrueren. Indien hij maatgevend is geweest voor de situatie van zijn tijd dringt dit ons het beeld op van een maatschappij waarin opium een heel belangrijke rol vervulde. Dat de persoon van Bilderdijk gezien vanuit zijn opiomanie geen uitzondering is geweest, bevestigen de cijfers voor Engeland en Frankrijk. (42)

Binnen dit bestek is het onmogelijk enig inzicht te verschaffen omtrent de invloed hier ten lande van het gebruik op het literair product. Wij willen dan ook niet meer geven dan een eerste aanzet tot een geschiedenis van de invloed van het druggebruik op de literatuur. Elders hopen wij uitvoeriger hierop terug te komen. (43) Hoe omvangrijk en gecompliceerd het probleem is, blijkt bijvoorbeeld uit een in de negentiende eeuw wijdverspreide addictie die men Eleophtenofagie noemt - het parfumsnuiven. Heden is ons deze vorm van verslaving ten ene male onbekend. Misschien nog het best vergelijkbaar met het sedert een decennium optredende "sniffing", het opsnuiven van dampen, snel vervliegende stoffen of fijn poeder (gas, benzine of cocaïne bijv.). (44) Hoewel wij het gebruik van cocaïne - dat gesnoven werd - wel kennen, omdat Sherlock Holmes het beoefende of dat Freud er zich te buiten aan ging (45), is het nauwelijks bekend dat Richard Wagner een verwoed parfumsnuiver was. (46) Maar ook in Nederland kenne wij enkele eleophtenofagen. Beets heeft in zijn jeugdijaren overvloedig gebruik gemaakt van het reukwater. Schromelijk misbruik moet hij in het gezelschap van Potgieter van

de eau-de-cologne hebben gemaakt. Hij overgoot er zijn handen, gezicht en zakdoek mee. Dat er hier geen sprake is van het verkoelende effect, blijkt uit het commentaar van Beets zelf: "deze verzachtende omstandigheid had ik in 1836 voor mijn "onzaligen reukflesch" niet aan te voeren; maar ik, die niet snoof [bedoeld is tabak-snuiven, Schr.] als zijn [Potgieter's] volmaakte vriend Bakhuis (onder vrienden de naam van Bakhuizen v.d. Brink), en niet rookte als hij en de geheele wereld, had toch de mijne". (47) De zelfde opwekkende gewoonte van het parfum-snuiven komen wij ook herhaaldelijk tegen in ongepubliceerde aantekeningen van Lodewijk van Deyssel. (48)

Wij willen onze verhandeling besluiten met een beknopt en zeer onvolledig overzicht van opium-plaatsen in de Nederlandse letterkunde. Geenszins om de invloed van dit middel te beschrijven, maar veeleer oman te tonen dat een flink aantal auteurs ermee bekend was, en het waarschijnlijk dus ook heeft gebruikt.

Cornets de Groot zegt in *De Zevensprong*: "Ool is een prachtig woord, de roes van de overwinning. Opium moet de middeleeuwse mens veel gezegd hebben, papaver, maankop, noemde hij ole, ool". (49) In 1716 bezong H.K. Poot de opium in zijn *Minnezangen*: "Laet hier vry mankop groeien, Het slapen sterkt de leên." (50) Maar ook Vondel noemt het herhaaldelijk. (51) Bilderdijk geeft in zijn werk tientallen plaatsen, bijv. in *De ziekte der Geleerden*; in zijn woordenboek vindt het ook een plaatsje, maar vooral in zijn lichaam. En hoe groot is de functie niet van de "M" - de morfine - in Van Eeden's *Van de Koele Meren des Doods*? De dichter J.L. van der Vliet gaat ten gronde aan de opium. (52) Bosboom-Toussaint kende de werking maar al te goed. (53) Frits Lapidoth noemt het in een novellebundel *Moderne Problemen* (1890). Een verhaal daaruit heet 'Het Klare Gif'. Het gaat over morfine. (54) Perelaer schrijft een roman over het "opium-monopolie" (In Indië) (55), Hissink de triviale roman *Cocaine, een Berlijnse Zeedenroman*, Van Ostayen wordt cocainist (56), Slauerhoff gebruikt tot aan zijn dood opiaten, ja smeekt artsen erom. (57)

Het druggebruik is zo oud als de mensheid zelf. De negentiende eeuw is de eeuw van De Quincey's *Confessions of an English Opium-eater*, Ludlow's *The Hasheesh Eater* en Baudelaire's *Les Paradises Artificiels*. De twintigste eeuw lijkt ons geschikt om de invloed en de omvang van het gebruik van toen te bestuderen. Jacob van Looy schrijft op 9/10 februari 1886 uit Genua: "Toen me bijna al mijn bloed laten afzuigen, ijs, pappen met laudanum enz. enz.", (58); de studie over dat 'enz. enz.' moet nog geschreven worden.

Boudewijn Büch

NOTEN

1. Het werk van Prof. Dr. G.A. Lindeboom over Boerhaave en de medische geschiedenis van Nederland.
2. Voor Engeland bijvoorbeeld John B. Blake (ed.) *Safeguarding the Public: Historical Aspects of Medicinal Drug Control*, Baltimore & London 1970. Voor Duitsland bijvoorbeeld: G.E. Dann: *Einführung in die Pharmaziegeschichte*, Stuttgart 1975.
3. De bijdragen van Störig betreffende de geschiedenis van de wetenschap vormen een aardige inleiding.
4. Over de romantische geneeskunde, vooral: Werner Leibbrand: *Die spekulative Medizin der Romantik*, Hamburg 1956. En: Ricarda Huch: *Die Romantik*, Tübingen 1951. Hoofdstuk "Romantische Aertze". Voor het midden der eeuw: Elmar Ernst: *Das 'Industrielle' Geheimmittel und seine Werbung*, Würzburg 1975; voor het einde der eeuw e.v.: C.L. Lautenschläger: *50 Jahre Arzneimittelforschung*, Stuttgart 1955.
5. Zie: "La Maladie de Baudelaire" in: Claude Pichois, *Baudelaire, études et témoignages*, Neuchatel 1967.
6. Over de ziekte van Maupassant, ter inleiding bijv. Armand Lanoux: *Maupassant, le bel-ami*, Paris 1967.
7. De latere gedichten van Heine geven een zeer goed beeld van zijn ziekte en druggebruik, de zgn. Matratzengruft-gedichten. Voor de exegese van het gedicht "Morphine" zie *Heine Jahrbuch* 1974, artikel van Rena Schlein: "Ein Gedicht aus dem 'Lazarus'", p. 47-52.
8. Een proeve van woordgebruik-druggebruik geeft Rudi Wormser in zijn *Drogen: Erfahrung und Erkenntnis*, Neuwied und Berlin 1973.
9. De meest bevredigende definitie van drug, druggebruik, verslaving etc. geeft tot nu toe de World Health Organization.
10. Voor Bilderdijk zie het uitmuntende artikel van W.B. van Staveren "Bilderdijk en de geneeskunde", in: *Mr. Willem Bilderdijk*, Pretoria/Amsterdam etc. 1906. Voor De Quincey zie vooral Alethea Hayter: *Opium and the Romantic Imagination*, London 1968. Dit is het enige standaardwerk in de 'litteraire psychofarmacohistorie'.
11. Zie bijv. *Pharmacotherapeutisch Vademecum*, achtste druk, Amsterdam 1942.
12. Frederick Prescott: *De Strijd tegen de pijn*, Amsterdam 1967, vert. J.F. Kliphuis, blz. 120.
13. Een aardig voorbeeld bij George Sand in Curtis Cate *George Sand: a Biography*, New York 1976, p. 401.
14. Voor Absinthe en haar verbod zie Raymond Dumay: *Guide des Alcools*, z.p. 1973.
15. Balzac hier zelf over in 'Traité des excitants modernes', *Oeuvres Complètes*, Tôme 27, p. 641-46, Club de L'Honnête Homme, z.j., z.p.
16. Ongepubliceerde aantekeningen van Van Deyssel, dankzij bemiddeling van mijn vriend Harry G.M. Prick.
17. L. van Deyssel, *Verzamelde Opstellen*, zevende bundel, Amsterdam 1904, p. 285.
18. H. Reeser: *De jeugdijaren van Anna Louisa Geertruida Toussaint*,

- Haarlem 1962, p. 139.
19. *Ntg.* 35, 1941, p. 307-319 (Brieven van Aletrino aan van Eeden, bezorgd door Noach). Afgedrukt staat "Hadchir". Vergelijking met het origineel (Van Eeden-archief, UB, Amsterdam) leert onvoorwaardelijk "Hachchiz".
 20. Pieter van der Meer de Walcheren: *Mijn Dagboek*, Utrecht z.j. (5e druk), p. 123 e.v.
 21. Men kent de fameuze haschisch-verhandelingen van deze auteurs en vele anderen in het romantische Frankrijk. Volledig afgedrukt in de *Pléiade*-edities van de betreffende auteurs.
 22. Zie: C.D. Leake: *An Historical Account of Pharmacology to the Twentieth Century*, Springfield (Ill.) 1975, p. 170 e.v.
 23. R. Nieuwenhuys: *François Haverschmidt: De Dominee en zijn Worgengel*, Amsterdam 1964, p. 34.
 24. Marx/Engels, *Werke*, Band 23, *Das Kapital*, Berlin 1972, p. 421.
 25. The uses and abuses of opiates in nineteenth century England, by E. Lomax, *Bull. Hist. Med.* Vol. XLVII, 2, p. 167-176 (1973).
 26. J.A. Verdoorn, *Volksgezondheid en sociale ontwikkeling*, Antwerpen/Utrecht 1965.
 27. "J.G.H.": *Das beliebte und gelobte Kräutlein Toback [...]*, Chemnitz 1719, p. 125-6. (Reprint Leipzig 1971)
 28. Georg Böse: *Und es wird doch geraucht: Eine kleine Kulturgeschichte des Tabaks*, Köln 1965. Voor grafieken: *Royal College of Physicians*/ L. Meinsma: *Roken en gezondheid nu*, Naarden 1972.
 29. I.J. Brugmans: *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e Eeuw*, Utrecht/Antwerpen 1971, achtste druk, p. 154-156.
 30. verwijzing noot 26 p. 246.
 31. verwijzing noot 29 p. 156.
 32. verwijzing noot 29 p. 155.
 33. verwijzing noot 26 p. 260.
 34. Buringh Boekhoudt & Van der Weide: *Het alcoholvraagstuk*, Amersfoort 1909, tweede druk, p. 160.
 35. Rob Sijmons: *Dranken in Nederland*, Amsterdam 1977, p. 12.
 36. Wever & Gips: 'Schatting van het aantal excessieve drinkers en alcoholisten in Nederland [...] 1875-1977'; Tempel: 'Alcoholaccijns, alcoholverbruik, consumptiebeleid'. Beide artikelen in: *Tijdschrift voor alcohol, drugs en andere psychotrope stoffen*, 1977 (3), no. 2.
 37. Zie hiervoor *Koloniaal Verslag - I. Nederlandsch (Oost-) Indië*. Hier geraadpleegd: Bijlage FF, Statistiek Opiumregie 1901, Bijlage DD, Overzicht Opiumpacht 1900 en 1901.
 38. A. de Mol van Otterloo: *De opiumschiiver in het hospitaal*, Diss. Utrecht 1933.
 39. Voor een geschiedenis van het opiumverbod: K.H. Meijering: *Recht en verdovende middelen*, 's Gravenhage 1974, p. 30-73 (juridisch) en J.M. Scott: *The White Poppy: A History of Opium*, London 1969 (cultureel).
 40. verwijzing noot 10 betreffende *Bilderdijk*.
 41. idem. De recepten van *Bilderdijk* worden bewaard in het *Bilderdijk-Museum* (V.U., Amsterdam).

42. Zie hiervoor het onvolprezen boek van Hayter, noot 10, maar vooral 66k: Elisabeth Schneider: *Coleridge, Opium and Kubla Khan*, New York 1970, reprint, en R. Weil Malherbe: *La Toxicomanie Littéraire en France dans la seconde moitié du XIXe siècle*, Diss. Maryland 1970.
43. In een met Peter van Zonneveld te schrijven biografie over Bolderdijk (Arbeiderspers, Amsterdam) en mijn dissertatie in voorbereiding "Druggebruik en literatuur 1800-1900".
44. Gädke und Gehrmann: *Drogenabhängigkeit bei Kindern und Jugendlichen unter besonderer Berücksichtigung der Schnüffelsucht*, Stuttgart 1973, geeft unieke informatie over de geschiedenis van het snuiven.
45. Voor Sherlock Holmes zie: Pierre Nordon: *Conan Doyle*, London 1966 (vert. uit het Frans), p. 285. Voor Freud zie: Jürgen vom Scheidt: *Freud und das Kokain*, München 1973.
46. Jean-Louis Brau: *Vom Haschisch zum LSD*, Frankfurt/M. 1969, vert. uit het Frans, p. 297.
47. Everhardus Johannes Potgieter, persoonlijke herinneringen van Nicolaas Beets, Haarlem 1893, p. 18-19.
48. zie noot 16.
49. R.A. Cornets de Groot, opstel over Lucebert, in *De Zevensprong*, Amsterdam 1967, p. 96.
50. H.K. Poot: *Minnezangen*, ed. Geerars, Zwolle 1964, p. 46.
51. Zie het woordregister op de Van Lennep editie van de *Werken van Vondel*, Amsterdam 1855-1869, deel XII.
52. "Boudewijn" (=J.L. van der Vliet) in Wim Zaal: *Nooit van gehoord*, Amsterdam 1974, tweede druk, p. 61.
53. verwijzing noot 18, p. 45-46.
54. dusdanig terzake kundig dat wij een autobiografische inslag vermoeden.
55. zie: Rob Nieuwenhuys: *Oost-Indische Spiegel*, Amsterdam 1972, p. 199.
56. Als inleiding tot het drugprobleem bij Van Ostayen zie: K. van Acker in *Het Moederkruid*, samenst. S. Vinkenoog, Den Haag 1970, p. 66-78.
57. ongepubliceerde mededelingen, aantekeningen en brieven in het Slauerhoff-archief. Met dank aan de beheerder Kees Lekkerkerker.
58. Jacobus van Looy: *Wie dronk toen water!* brieven 1885-1887, bezorgd door F.P. Huygens, Amsterdam 1975, p. 130.